

ANTİK ÇAĞDA ANADOLU'DA SPOR TURİZMİ

Beste TOMAY¹, Hatice DEĞİRMENCİOĞLU²

¹Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji

¹Anabilim Dalı, Antalya, Türkiye bestetomay@gmail.com

²Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji
Anabilim Dalı, Antalya, Türkiye.

Geliş tarihi: 08.10.2017, Kabul tarihi: 24.10.2017

Özet: *Bu çalışma antik çağ Anadolu'sunda spor turizmi faaliyetleri üzerine gerçekleştirilecektir. Spor insanlık tarihi kadar eski bir faaliyet olup hem fiziksel ve psikolojik haz vermesi hem de toplumsal dayanışma ve bütünleşmeyi sağlaması açısından önem arz etmektedir. Spor, insanların ve farklı kültürlerin birbirlerini daha iyi tanımalarına olanak sağlayan önemli bir alandır. Çalışmanın amacı, tarihte ilk spor faaliyetlerinden başlayarak antik çağda Anadolu'da spor turizminin kökenine ve tarihsel süreç içerisinde gelişimine değinmek ve bu amaca hizmet eden gymnasium, stadium gibi kamu yapı örneklerine ve buluntulara odaklanmaktır. Çalışmada gösterilen örneklere ulaşmak için arkeolojik, epigrafik ve tarihi çalışmalardan faydalanılmıştır. Kaynakların incelenmesi aşamasında sporun başlangıcından itibaren spor faaliyetlerine yönelik elde edilen veriler turizm faaliyetleriyle ilişkilendirilerek Anadolu'da spor faaliyetleri için inşa edilmiş yapılara, bu bağlamda düzenlenen festival, şenlik gibi organizasyonlara, sporculara yönelik yapılan lahit, onurlandırma yazıtları gibi eserlere de yer verilmiştir. Makalede turizm kavramı ve spor turizminin ortaya çıkışı göz önünde bulundurularak antik çağda spor turizmi faaliyetlerine örnekler verilmektedir. Sonrasında bu örneklere paralel olarak Anadolu'da spor turizmine yönelik kamu yapıları ışığında antik çağda sporun ve spor turizminin önemi vurgulanmaktadır. Sonuçta Anadolu'nun spor turizmi açısından tarihteki yeri ve rolü değerlendirilecektir.*

Anahtar Kelimeler: Antik çağ, Anadolu, Turizm, Spor, Spor Turizmi.

SPORT TOURISM IN ANATOLIA IN ANCIENT TIME

Abstract: This study will be carried out about sport tourism activities in Anatolia of ancient time. Sport is an activity as old as human history and it has importance in terms of both giving physical and psychological pleasure and providing social solidarity and coalescence. The sport is an important field that gives people and different cultures opportunity to know each other. The aim of the study is to mention about origin of sport tourism in Anatolia in ancient time beginning from first sport activities in history and its development and focus on public buildings samples such as gymnasium, stadium that serve to sport tourism and findings. Archaeological, epigraphical and historical studies have been benefited for accessing the examples in the study. During process of the examination of sources, also buildings built for sporting activities in Anatolia, organizations such as festivals, festivities set up in this context and works produced for sportsmen such as sarcophagus, honouring inscriptions have been mentioned by being associated data about sport tourism from the beginning of the sport with tourism activities. In the article, sport tourism activities in ancient time are given by

¹ PhD, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Antalya, Türkiye bestetomay@gmail.com

² PhD, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Antalya, Türkiye.

h.degirmencioglu@outlook.com

considering tourism term and emergence of sport tourism. Then, parallel to these samples, importance of the sport and sport tourism in ancient time are emphasized in the light of sport constructions in Anatolia. Finally, place and role of Anatolia are evaluated in terms of sport tourism.

Key Words: Ancient time, Anatolia, Tourism, Sport, Sport Tourism, Gymnasium.

Turizm, en basit anlamıyla bir seyahat ve konaklama etkinliğidir. Kelime anlamı olarak turizmin Latince’de dönme, hareket etme, dönüp dolaşma anlamına gelen “tournus” sözcüğünden geldiği düşünülmektedir. Fransızca’da ise dönmek anlamına gelen “tourner” ve “tour” sözcükleri halen kullanım görmektedir (Dinçer, 1993). “Tour” kelimesi, dairesel hareketi, bazı yörelerin ziyaret edilmesini, iş ve eğlence amacıyla yapılan yer değiştirme hareketini ifade etmektedir. “Touring” ise; zevk için yapılan, eğitsel ve kültürel özellikler gösteren seyahatler anlamına gelmektedir (Sezgin, 1995).

Turizm, turist ve turistik kavramları ilk olarak İngilizler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Turizm kelimesi, 1800lü yıllarda ortaya çıkmıştır. Dilimizde ise seyahat kelimesi turizmi, seyyah kelimesi turisti karşılamaktadır (Özdemir, 1992). İnsanlık tarihinde turizm faaliyetlerine dair en eski izleri Akdeniz kültür havzası içerisinde Mısır’da görmek mümkündür. Bu izler Yeni Krallık Dönemi’nde (İÖ. 1600-1200) Gize piramidi gibi anıtsal yapıları ziyaret edenler tarafından yapıların duvarlarına yazılmış yazılardır (Casson, 2008; Goldner ve Ritchie 2006).³ Tarihte önemli yapılarda iz bırakma isteği Yunan ve Roma dönemlerinde de sürmüştür.

Spor turizmi, son yıllarda artış gören önemli bir turizm çeşididir. Kelime anlamı olarak spor “İnsanların ferdi veya toplu olarak fiziki, ruhi ve düşünme kabiliyetini kendine ve bir rakibine karşı, önceden belirlenmiş bir düzen içinde başarı kazanmaya yönelik ve mücadele heyecanını yaşamak için yaptığı beden hareketlerinin bütünü” anlamına gelmektedir (<https://eodev.com/gorev/251214>, Erişim: 20.05.2017). Spor turizmi ise; kişilerin eğlence amaçlı devamlı yaşadıkları yerden ayrılarak spor faaliyetlerinin izlemek ya da bu faaliyetlere katılmak için seyahat etmeleri şeklinde tanımlanabilir (Gibson, 1998). Spor turizminde üç önemli faktör ön plana çıkmaktadır: oyunlara aktif olarak katılmak, faaliyetlere katılanları desteklemek ve bu faaliyetlerin gerçekleştirildiği mekanları ziyaret etmek. Buna göre spor turizmine yönelik faaliyetler de üç şekilde gerçekleşmektedir. Bunlardan birincisi aktif olarak faaliyetlere katılacak kişilere yönelik turizm faaliyetleri, ikincisi doğrudan faaliyetlere katılmayıp seyirci olarak katılacak olanlara yönelik turizm faaliyetleri, üçüncüsü ise aktif sporcu olmayıp sportif faaliyetlerde bulunmak isteyenlere yönelik turizm faaliyetleridir (Öztürk ve Yazıcıoğlu, 2002).

Antik dönemde fiziksel aktivitelere yönelik en eski izler, bilim insanları tarafından Uzakdoğu’da Beijing yakınlarındaki Zhoukoudian köyünde bulunan 600 bin yıl öncesine tarihlenen mağaralarda (**Res. 1.**) rastlanmışlardır (Crowther, 2007). Akdeniz Havzası’nda ise en eski izler İÖ. III. binyılda Mısır’da Beni Hasan’daki (Decker, 1992) mezarların duvar resimlerinde görülür (**Res. 2.**). XV nolu mezarın doğu duvarında ağırlıklı olarak güreş eden figürler resmedilmiştir (<http://monumentsinegypt.blogspot.com.tr/2013/02/wrestling-in-ancient-egypt.html>), Erişim: 23.05.2017).⁴ Mısır’da güreş sporunun yanı sıra boks (**Res. 3.**), sopa dövüşü (**Res. 4.**), avcılık, atıcılık gibi sportif faaliyetler de gerçekleştirilmiştir (Decker, 1992).

Spor aktiviteleri açısından Mezopotamya’ya bakacak olursak; Sümerler’de İÖ. III. binyıl başlarında güreş (**Res.5.**), okçuluk, araba yarışları, sopa dövüşü, boks (**Res. 6.**), kemer güreşi,

³ Bu yazılardan biri Zoser Piramidi’nin duvarında yer almaktadır. Bahsi geçen yazıda “*Yazman Ahmose, İptah’ın oğlu, Zoser’in tapınağını görmeye geldi...*” şeklinde bir ibare bulunur, bkz.: Peden, 2001: 62.

⁴ Beni Hasan’daki mezarların sadece bir duvarında 220 güreşçi grubunun resmedilmiş olması, bir güreş okulunun resmedilmiş olduğunu akla getirmektedir, bkz.: Çokbankir, 2010.

koşu yarışları oldukça ilgi gösterilen spor dallarıdır (Rollinger, 1994; Şenel ve ark., 2008). Ur hanedanının ikinci kralı olan Şulgi'nin (İÖ. 2094-2047) her türlü entelektüel, kültürel ve askeri faaliyetlerde başarılı olduğu ve ayrıca atletizm konusunda yetenekli olduğu bilinmektedir.⁵ Sümerler'in ayrıca ok ve yay kullanımında yetenekli oldukları bilinmektedir.

III. Ur Hanedanı dönemine tarihlenen metinlerden birinde atletler için günlük istihkak olarak bira; iki metinde ise atletlerin evine yiyecek olarak kuzu ve un götürüldüğü belirtilmektedir. Bu Neo-Sümer metinleri atletlerin devlet ya da tapınak tarafından desteklenen organize bir grup olduğunu gösterir niteliktedir. Atletizm yarışları ayrıca Eski Babil metinleri sonrasında da bilinir. Assur'da bulunan ve İÖ. 1200 yılına tarihlenen bir metinde bir tapınak festivali ile ilişkili atletizm yarışları, davul ve büyük ziller çalan insanlar, koyun kurban edilişi ve insanların bu bir araya gelişinde “(bir tanrı) önünde genç erkekler, atletler, [özellikle güçlü olanlar] güç denemesinde ve atletizmde birbirleriyle dövüşürler” şeklinde bahsedilmektedir. Koyuncuk'ta (Eski Ninova Geç Assur İmparatorluğu başkenti) ele geçen bir metinden bir tanrıça festivalinde gösteri yapan atletlerin varlığı bilinmektedir. Assur metninde bahsi geçen, bir tapınak festivalinde iki erkeğin boks yaparken ve iki kişinin de davul ve büyük zil çalarken betimlemesi bir rölyefe yansıtılmıştır. Assur'da ele geçen astrolojik bir metinde organize edilen atletizm faaliyetlerine dair bilgiler yer almaktadır: “Gılgamış Ayı'nda kentinde karargâhında dokuz gün boyunca erkekler güreşte ve atletizmde yarışırılar” (Sjoberg, 1985).

Mezopotamya'nın önemli uygarlıklarından bir diğeri olan Assurlular'ın okçuluk (**Res. 7.**), avcılık (**Res. 8.**), koşu yarışları ve yüzme sporu gibi sportif faaliyetlerle ilgilendikleri belirtilmiştir (İşcan, 1988). Assurlular yaşadıkları coğrafya gereği⁶ okçuluk ve avcılık gibi savunmaya yönelik sporlarda daha yeteneklidir. Ayrıca yüzme ile ilgilendikleri bilinmektedir. Assur krallarından II. Assurnasirpal ve II. Sargon çevre bölgelere oldukça fazla sefer düzenlemişlerdir. Bu seferler Assur saray rölyeflerine sanatsal anlamda yansıtılmıştır. İÖ. 860 civarına tarihlenen Nimrud'taki bir saray rölyefinde (**Res. 9.**) Assur askerlerinin keçi postundan yapılan bir ekipmanla yüzdükleri görülmektedir (<https://www.realmofhistory.com/2016/02/24/10-fascinating-things-you-should-know-about-the-assyrian-army/>, Erişim: 26.05.2017). İÖ. II. bin Anadolu'sunun önemli karakteri olan Hititler ise; sporu bir savaş aracı olarak görmüşlerdir ve ok, yay gibi aletleri kullanma yeteneklerini geliştirmek için spor çalışmaları gerçekleştirmişlerdir (İşcan, 1988). Demir Çağ'ın önemli medeniyetlerinden biri olan Urartular'da (İÖ. IX.-VI. yüzyıllar) bazı kemerler üzerinde düğün ve ziyafet sahneleri, dansçılar, akrobatlar ve müzisyenler yer almaktadır. Akrobatlar değişik hareketleri ile dansçılara ve müzisyenlere eşlik etmektedir. Akrobatların, o dönemin ritmik jimnastikçileri olduğu söylenebilir. Ayrıca akrobatları içeren bu sahneler Hitit ve Ege uygarlıklarında görülen boğa akrobasisleri ile benzerlikler taşımaktadır. Urartu medeniyetinde sportif alanlara dair diğer faaliyetler av sahneleri, at yarışları ve ok atma yarışlarıdır. Kral Arğişti'ye (İÖ. 714-685) ait bir çivi yazılı taş üzerinde: “*Rusa'nın oğlu Arğişti, Gilurani'nin ormanı önünden, Batu oğlu İşpilini'nin bahçesine kadar; okunu 485 metre uzaklığa attı.*” ibaresi yer almaktadır (Belli ve ark., 2012⁷).

⁵ M.Ö. 1800 civarına tarihlenen Sümerce yazılmış bir kil tablette kral kendisinden şöyle bahsetmektedir: “*Güç ve atletizm denemelerinde, savaş meydanında olduğu gibi büyük avludayım (en başta), kim bana karşı koyabilir? Atletizm ve güç denemesinde en güçlü ve en yetenekli olan benim.*”. Ayrıca kralın güç denemelerinde, bir günde iki dini festival arasında 100 milden fazla süren bir gidiş-dönüş koşusu sayılabilir. bkz.; Kyle, 2015.

⁶ Asur, İ.Ö 2000 yıllarından 612 yılına kadar devam eden, ilk önce, Asur şehri ve çevresinde küçük bir devlet iken, birinci bin yılın ilk yarısında Mezopotamya, Elam, Suriye ve bir süre Mısır'da içi ne alan büyük bir imparatorluk olmuştur. Çivi yazılı belgelere göre Asur, üçüncü bin yılın ikinci yarısında Akkadlılar'ın, Subar, Kut ve III. Ur Hânedânı'nın politik ve kültür egemenliği altında kalmıştır. Adı geçen bölgede, bu eski halkla kaynaşan Sami'ler, yüzyıllarca süren Asur Devleti'ni kurmuşlardır. bkz.; Kurt, 2009.

⁷ O. Belli-Ö. D. Çakmaklı-T. Gültekin, “Urartu Uygarlığında Spor”, *Anadolu Uygarlıklarında Spor*, 2012, 54-69.

Batı uygarlıkları açısından sporu inceleyecek olursak; Yunanlılar'ın atletik sistemlerini ve festivallerini Girit'e borçlu oldukları düşünülmektedir (Glantz, 1968). Girit'te duvar resimlerinde takla atma, boğa ile akrobatik hareketler, boks (**Res. 10**) ve güreş görülebilmektedir. İÖ. 1600 yıllarında Knossos Sarayı'nda bir fresk üzerinde boğa ile akrobasi yapan akrobatlar resmedilmiştir. Yunan atletikleri için bir diğer örnek de yine Girit Adası'ndan iki boksörün resmedildiği duvar resmidir. Bu duvar resminde kullanılan eldiven ve sporcuların duruşları açısından daha kurallı bir spor anlayışının olduğu söylenebilir. Bundan sonraki süreçte spor adalardan Kıta Yunanistan'a taşınmıştır (Çokbankır, 2010).

En erken dönemlerden itibaren spor, Yunan kültürünün merkezi bir ögesi olmuştur. Athlos (ἄθλος) “yarışma”; daha eski formuyla athlete (ἀθλητήρ) ya da athlete (ἀθλητής) “yarışmacı”; athlios (ἄθλιος), α, ov sıfatı ise “acı çeken, zahmet çeken” anlamlarına gelmektedir. Bu terimler, yarışma ve rekabetin ve Grek toplumu için sporun ciddiyetini ve önemini yansıtmaktadır. “Yarışma” kelimesini karşılayan bir diğer kelime olarak agon (ἀγών) Homeros'ta “yarışma” ya da “rekabetle ilgili” anlamında ve ayrıca “sportif olayların düzenlendiği yeri” belirtmek için kullanılmıştır. Bunlardan başka “toplantı/bir araya gelme ve “müsabakaları izlemek için insanların bir araya gelmesi”ni de anlam olarak karşılamıştır (Çokbankır, 2010). Grek yaşamında agonistik ruhun etkin olduğu görülmektedir.

Sportif faaliyetler açısından Roma dünyasına⁸ bakıldığında aynı yarışma ruhunu görmek pek mümkün değildir. Romalılar Grekler'de olduğu gibi agonistik ruhla hareket etmemişler ve yarışmaları daha çok eğlence amaçlı görmüşlerdir. Roma'daki ilk oyunlar İÖ. geç 6. yüzyılda Tarquinius Priscus tarafından düzenlenmiş olan, at yarışları ve boks müsabakalarını içeren *ludi Romani*'dir. Bu oyunlar Yunan geleneğinden çok Etrüsk etkisi taşımaktaydı²⁴. İlk Yunan sporuna yakın festival ise, İÖ. 186 yılında Yunan kültürünün sempaticanı bir senatör olan Marcus Fulvius Nobilior tarafından düzenlenmiştir. Bu festival, M. Fulvius Nobilior'un Yunanistan'dan getirdiği sporcuların dâhil olduğu bir şovdu. İÖ. 80 yılında General Sulla, Olympia Oyunları'nı kent Roma'ya taşımıştır. Antik Dönem Olympia Oyunları'nın tarihi boyunca oyunların Yunanistan dışında vuku bulması sadece bir defaya mahsus olmuştu, o da bu olaydı. İÖ. I. yüzyılın ortasında Büyük Pompeius, yeni yaptırdığı tiyatrodaki atletik ve dramatik yarışmalar düzenleyerek, Circus Maksimus'ta at yarışları ile hayvan dövüşleri sahneletmiştir. Iulius Ceasar da, stadyumda atletik bir festival düzenlemişti. Şimdiye kadar anlattığımız bu girişimler kalıcı olmamıştı. Sürekliliği olan festivallerin ilkinin Augustus kurdu. Romalılar hiçbir zaman spor geleneğine ve sportif başarılar ile mitolojik kahramanları birleştiren, atletikleri içeren bir eğitim sistemine sahip olmamışlardı (Crowther, 2007).

Sportif faaliyetler ilk olarak agoralarda gerçekleştirilmiştir. Kent agoraları ilk dönemlerinde erkek çocuklarla gençlerin beden eğitimi, spor yarışmaları yaptıkları, oyunlar oynadıkları “kırsal bir spor alanı” olma özellikleri taşımıştır. Daha sonraları agoraların bu etkinliklere pek elverişli olmadığı görülünce erkek çocukların ve delikanlıların eğitimleri gözetiminde koşmaları, ata binmeleri, boks ve güreş yapmaları, disk atmaları için, “gymnasium” olarak nitelendirilen özel kamusal spor mekânları ve alanları ayrılmıştır. Bunlar sporcuların antrenman yapmalarına olanak veren gymnasium, dövüş sporları ile atlama karşılaşmalarının gerçekleştirildiği palaestradır. Zaman içinde gelişen gymnasiumlar, agora ve stoalar gibi antik dönem kent yaşamının vazgeçilmez merkezlerinden biri olmuşlardır. Delikanlılar burada çıplak vücutla çalışırlardı. Jimnastik kelimesi de buradan gelir (Bingül, 2013). Gymnasiumlar hem fiziksel hem de ruhsal eğitim yerleridir. Hemen her

⁸ Romalılar halka açık gösteri için farklı bir yapı türü kullanmıştır. Dramlar ve müzikaller tiyatrodaki sergilenmiştir. Stadyum, atletizmle ilgili yarışmalara ayrılmıştır. Uzunlamasına bir yapısı olan hipodrom araba yarışları için öngörülmüştür. Arabaların etrafında turlarını attığı bir duvar hipodromun arenasını tam olarak ortadan bölmüştür. Amfitiyatro ise özellikle gladyatör dövüşleri için tasarlanmıştır.; bkz.: Junkelmann, 2005.

kentte bir ya da birden fazla gymnasium yapılmıştır.⁹ En önemli gymnasium yapıları arasında Pergamon'daki (Bingül, 2013) Aşağı, Orta ve Yukarı Gymnasium, Priene (Krischen,1923-24) ve Termessos'taki (Çelgin, 1997) Aşağı ve Yukarı Gymnasium, Assos'taki Gymnasium (http://assosarchproject.com/kazilar_ve_antik_yapilar/gymnasion/gymnasion.html,Erişim: 26.05.2017), Miletos'taki (von Gerkan ve Krischen, 1928) Gymnasium ve Stratonikeia'daki (Mert, 2001) Gymnasium örnek gösterilebilir. Roma dönemi ile birlikte gymnasiumlarda bir değişiklik olmuştur ve hamam geleneği ile birleştirilerek zamanla Roma kentlerinin vazgeçilmez bir unsuru haline gelen Roma kültürüne özgü hamam-gymnasium olarak adlandırılan bir yapı tipi ortaya çıkmıştır (Başgelen, 2009). Palaestralar özellikle çocukların eğitim aldıkları yerlerdir. Gymnasiumlar ise genellikle kent dışında bir kaynak yakınında kente ait kurumlardır ve tüm halka açıktır (Çokbankır, 2010).

Grekl toplumunda spor ve beden eğitimi toplum hayatının önemli bir parçasını oluşturmuştur. Erken yaşlardan itibaren çocuklar hem fiziksel hem de zihinsel anlamda eğitilmiştir. 18-20 yaşları arasında daha fazla güç gerektiren *epheboi* eğitimi başlamıştır ve her Grek genci fiziksel eğitimin yanı sıra askeri eğitim de almıştır. Epheboi eğitiminde büyük ölçüde atletik yarışmalara hazırlanılmıştır. Epheboi eğitimi, seçkin tabakanın üyeleri açısından gymnasium sporları ile kamusal yarışmalar arasında bir köprü görevi görmüştür (Çokbankır, 2010). Gymnasiumlarda genellikle öğleye kadar güreş, boks, pankration, disk atma, uzun atlama, koşu gibi bedensel aktiviteler gerçekleştirilmiş olup öğleden sonra ise; dil ve gramer, güzel konuşma (retorik¹⁰), coğrafya, matematik ve müzik dersleri görülmüştür. Güreşin ağırlıkta olduğu spor yarışmaları ve spordan sonra yapılan vücut bakımına hizmet veren niteliklerinin yanı sıra felsefe, matematik, edebiyat, müzik vb. öğretildiği gibi kimi zaman bünyeleri içinde ya da yakınlarda halka açık kütüphaneler de yer almıştır. Batı Anadolu'da Nysa antik kentindeki gymnasium kütüphanesi buna iyi bir örnektir (Başgelen, 2009).

Spor faaliyetlerine hizmet eden bir diğer kamu yapısı stadiumlardır¹¹. Antik dönemde stadium adı altında kutsallığın bir ifadesi olarak atletik yarışmaların yapıldığı açık yarış yolu ile yarış yerini çevreleyen seyirci yerlerini içine alan bir bütün tesis anlaşılmaktadır. İlk dönemlerde bu tesislerin kutsal yerle bir bağlantısı bulunuyordu. Koşular da kutsallığın bir ifadesiydi. Sonraki dönemlerde ise tamamen spor karşılaşmaları için kullanılmışlardır. Roma döneminde gladyatör gösterileri ve vahşi hayvan mücadeleleri için de kullanılmışlardır. Stadiumlar açısından Anadolu'ya bakıldığında bu yapıların Ege ve Akdeniz bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Stadiumların bulunduğu başlıca kentler Pitane, Didyma, Ephesos, Magnesia, Miletos, Priene, Smyrna, Aphrodisias, Kedreai, Labraunda, Myndos, Theangela, Anazarbos, Seleukeia, Blaundos, Nysa, Saittai, Sardes, Tralleis, Arykanda, Kadyanda, Letoon, Rhodiapolis, Tlos, Pergamon, Aspendos, Sillyon, Perge, Aizonai, Kibyra, Laodikeia ve Selge'dir (Saltuk, 1995).

Sporun kurumsallaştığı Arkaik ve Klasik Dönem'de Grek dünyasının dört büyük festivali Olympia, Pythia, Isthmia ve Nemea'dır. İÖ. 776 yılından itibaren kutlanmaya başlanan Olympia Festivalleri¹² ile gerçek spor anlayışının oluşmaya başladığını söyleyebiliriz

⁹ Anadolu'da 61 antik kentte gymnasium ya da hamam-gymnasium kompleksi bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz.; Başgelen, 2009: 54.

¹⁰ Marcus Fabius Quintilianus (İS 35-96) devlet bütçesinden maaş alan ilk retorik hocasıdır.

¹¹ Stadium kelimesinin, Grekler için üç anlamı vardı. Birincisi, 600 ayak uzunluğunda düz çizgi halinde bir pist üzerinde atletik yarış, ikincisi bu koşullar için özel olarak düzenlenmiş yer, üçüncüsü ise 600 ayaklık uzunluk ölçüsüdür., bkz.; Saltuk, 1995.

¹² Olympia Oyunları, kuruluş efsanesine göre yerel bir kahramanın cenaze törenine ilişkin olarak ortaya çıkmışlardır. Oinomaos Pisa'nın kralıydı ve kızı Hippodameia'yı evlendirmek için bir yarışma düzenlemiştir. Taliplerin at arabaları ile genç kızı götürmesi gerekiyordu, bu sırada da kiral başka bir araba ile onları takip ediyor, eğer yakalarsa da bu talibin ölümü ile sonuçlanıyordu. Frigya'dan gelen genç Pelops da bir gün talipler arasında yer alır ve kralın ölümüyle sonuçlanan bir şekilde yarışı kazanır. İşte Olympia'nın kral Oinomaos'un

(Çokbankır, 2010). Olimpiyat Festivali'nin gösteriş merakı, Grek dünyasının dört bir yanından yurttaşları çekmiştir. İlk yıllarda komşu şehir ve şehir devletlerinden yüzlerce, sonraları kara ve deniz yoluyla, taa uzaklardaki kolonilerden, İspanya'daki ve Afrika'daki sömürgelerden binlerce kişi, akın akın olimpiyatların sabit mekanı Olympia'ya gelmiştir (Swaddling, 2000). Olympia ve Delphi'deki Pythia oyunları her dört yılda bir; Korinth'teki Isthmia ve Nemea oyunları her iki yılda bir kutlanmıştır. Bu oyunlar kutsal ve taç ödüllü oyunlardır (*ἀγῶνες ἱεροὶ καὶ στεφανῖται*). Pythia Oyunları; Apollon'un Python adlı canavara karşı kazandığı zaferler şerefine, Delphoi'de her dört yılda bir kutlanmıştır (Parke, 1986). Bu oyunlar, Yunan dünyasında Olympia Oyunlarından sonra ikinci büyük dini spor festivalleriydi (Sacks, 2005). Bunların dışında kutsal oyunlar (*ἀγῶνες ἱεροὶ*), taç ödüllü oyunlar ve para ödüllü oyunlar bulunmaktadır. Para ödüllü oyunlar (*ἀγῶνες θεματικοί*) kutsal oyunlara göre çok daha küçük çaptaki yarışmalardır ve yazıtlarda themis (*θέμις*) ve agon (*ἀγών*) olarak görülür. οἰκουµενικός olarak nitelendirilen oyun tüm yerleşik dünya üzerindeki sporculara açıktır. Bu oyunların beş yüzün üzerinde olduğu düşünülmektedir. Oyunların sayısındaki artış sayesinde tüm dünya üzerinde seyahat eden sporcular için agonistik hayat oldukça hareketlenmiştir. Yazıtların incelenmesi sonucunda Anadolu'da 505 adet sporcu ismi elde edilmiştir. Bu sporcular yoğun olarak, Ionia, Bithynia, Karia, Lydia, Mysia, Pisidia, Pamphylia ve Kilikia'da görülmektedir. Galatia ve Pontos bölgelerinden elde edilen sporcu ismi azlığıyla dikkat çekmektedir (Çokbankır, 2010).

Kutsal statüsü olmayan para ödüllü oyunlar daha çok Roma İmparatorluğu'nun doğu eyaleti olan Küçük Asya topraklarında ortaya çıkmıştır. Özellikle Lykia ve Pisidia'nın hemen her kentinde, Karia'nın iç kesimlerinde, Pamphylia ve Kilikia Trakheia'da genellikle atletik yarışmalar ile sınırlandırılmış ödüllü oyunlar yoğunluktadır. Bu oyunlara katılacakların belirlenmesi tamamıyla yarışmayı düzenleyen kente bağlı olmuştur. Kentler bu yarışmaları ya sadece kendi vatandaşları ya eyalet çapındaki sporcular ya da daha geniş bir kesimi içeren katılımcılar ile sınırlama hakkına sahip olmuştur. Kent açısından bakıldığında bu yarışmalar fazlasıyla kazanç sağlamış ve kent piyasası içerisinde hareket sağlayan, amacı para harcamak olan pek çok ziyaretçiyi de çekmiştir. Örneğin; Termessos'ta birlik tarafından Lykialı kahraman Sarpedon onuruna düzenlenen oyun, katılım açısından tüm Lykialılara açıktı. Yine benzer biçimde Ksanthos'ta Antipatros isimli özel şahıs tarafından Lykialılara'a açık bir yarışma finanse edilmişti (Çokbankır, 2010). Bu verilerden yola çıkarak insanların sportif faaliyetlere katılma maksadıyla diğer kentlere ziyaretlerde bulunduğunu söyleyebiliriz.

Spor turizmine işaret eden bir diğer bulgu Aphrodisias'ta ele geçen ve İS. 138-169 yılları arasında tarihlenen bir yazıttır (Ameling, 1985; Becker ve Bertau, 1986; Roueché, 1993). Bu yazıt Titus Aelius Aurelius Menandros'un Pisidia Antiokheiası'ndaki sporcu derneği ve kent yetkilileri tarafından onurlandırılma kararları ve galibiyet listesidir. Yazıtta: "*Herakles, oyuna ait olan ve imparatorlar Marcus Aurelius Antoninus ve Lucius Aurelius Verus himayesindeki, Antiokheia Caesarea Colonia'daki tüm dünyadan kutsal ve taç ödüllü galiplerden, kutsal ksystik seyahat edenlerin derneği, bir talent değerindeki oyunlar sırasında karar verdi.*" (Çokbankır, 2010) şeklinde bir ibare yer almaktadır. Yine Aphrodisias'tan ele geçen ve İS. 117-138 yılları arasında tarihlenen bir onurlandırma yazıtında (Roueché, 1993) "*.....seyahat eden atletlerin kutsal, dindar, saygın derneği ve Herakles ve İmparator Caesar Trajanus Hadrianus Augustus'un himayesindeki tüm ksystos, bu*

---

cenaze töreni sırasında düzenlenen oyunlardan geliştiği, daha az muhtemel olarak da Pelops'un galibiyeti anısına kutlanmış olduğu düşünülür. Pindar'a göre ise, Herakles bir düzlük yaratıp, Altis'in sınırlarını çizmiş ve Zeus onuruna da ilk oyunları başlatmıştır. Olympia Oyunları'nın dayandırıldığı bir başka olgu da şöyledir: Oyunlarda ödül olarak sunulan tacı oluşturan yapraklar, Zeus'un kutsal zeytin ağaçlarından, annesi ve babası hayatta olan bir erkek çocuk tarafından kesilirdi. Bu, festivalin eski bir gelenek olduğunu ve festivalin zeytin hasadı ile bağlantılı bir festivale eklenmiş olduğunu, böylece festivalde tarımsal bir unsur olduğunu düşündürür., bkz.; Çokbankır, 2010.

kararın Aphrodisiaslıların en kutsal Danışma ve Halk Meclisine gönderilmesine karar verdi. Madem ki Diogenes'in oğlu, Aphrodisiaslı, kutsal oyun galibi, en erken çağından (helikia) itibaren birçok kez galibiyet kazanmış olan pankratiastçı Kallikrates, erdemini yolunu tutarak ter döktü ve işlerle bu asil ünü elde etti..." (Çokbankır, 2010) ibaresi bulunmaktadır. Bu epigrafik bulgulardan da anlaşıldığı üzere; spor turizmi kapsamında insanların farklı kentlere seyahat eylemi içerisinde buldukları görülmektedir.

İnsanların spor faaliyetlerine katılmak için seyahat etmeleri sadece izleyici ya da sporcular bazında olmamıştır. Aynı zamanda sporcuların eğitilmesinden sorumlu olan öğretmenlerin de spor müsabakalarına katılım için seyahat ettikleri bilinmektedir. Bunlardan birisi de hoplomachusur. Hoplomachus, Hellenistik Dönem'de seyahat eden dövüş hocalarına ve taktik öğretmenlerine verilen addır. Silahlanmaları ve dövüş tarzları, Helen hoplitlerinin savaş stiline, geç bir yansıması olarak görülmektedir. Cumhuriyet ve Erken İmparatorluk Dönemi'nde, oldukça popüler olan ancak Küçük Asya'da pek tutulmayan hoplamachuslar, ağır silahlı sınıfa dâhil değildir. Yazıtlarda bunlarla ilgili bir örneğe henüz rastlanmamıştır (Junkelmann, 2002; Polat Ögüt, 2006).

Spor müsabakalarının görsel yansımaları nümizmatik veriler, antik dönem seramikleri üzerinde ve heykellerde de görülebilmektedir. Nümizmatik veriler açısından bakıldığında; önemli örnekler Aspendos'tan (**Res. 11.**) ve Selge'den (**Res. 12.**) ele geçen sikkelerdir. Sikkeler üzerinde olimpiyat oyunlarından güreş sporunun ve atıcılığın gerçekleştirildiği görülmektedir. Ayrıca Smyrna'dan (**Res. 13.**) ele geçen bir sikke üzerinde boks eldiveni betimlemesini görmek mümkündür (<http://www.ancientcoinage.org/coins-depicting-combatives.html>). Sportif faaliyetlerin seramik sanatına yansıması açısından incelendiğinde Miletos'ta yapılan ve İÖ. VI. yüzyıla tarihlenen amphora güzel bir örnek teşlik etmektedir. Söz konusu eser üzerinde koşan bir erkek betimlemesi mevcuttur (**Res. 14.**). Antik dönem amphoraları üzerinde boks, dövüş sporları, koşu, atlama gibi sportif faaliyetlerin betimlendiği görülmektedir (**Res. 15-16.**). Sportif faaliyetlerin heykel sanatında gözlemlenebildiği en önemli örneklerden biri Myron'un Diskobolus heykelidir (**Res. 17.**). Genç bir atlet disk atarken betimlenmiştir. Ayrıca Ephesos Artemis Tapınağı'ndan ele geçen ve İÖ. IV. yüzyıla tarihlenen bir mühür taşı (**Res. 18.**) üzerinde tanrıça Nike bir atleti taçlandırırken betimlenmiştir (<https://www.khanacademy.org/humanities/ancient-art-civilizations/greek-art/beginners-guide-greece/a/olympic-games>, Erişim: 20.08.2017).

Sonuç

Spor, insanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahiptir. İnsanoğlu, medeniyetin ilk izlerinden itibaren sportif faaliyetlerde bulunmuştur. Zaman içerisinde yerleşik hayata geçilmesiyle birlikte spor daha organize bir faaliyet haline gelmiştir. İnsanların sportif faaliyetlerde bulunma sebebinin ilk olarak savunma amaçlı olduğu söylenebilir. Zamanla savunma amaçlı olmaktan çıkarak bir yaşam tarzı haline geldiği görülmektedir. Özellikle Grekler'de spor hayatın ayrılmaz bir parçasıdır ve yarışma ruhu Grek yaşamında etkisi oldukça fazla görülen bir unsurdur. Roma Dönemi'nde yarışma ruhunun fazla görüldüğünü söylemek mümkün değildir. Romalılar için spor daha çok bir zevk halinde gerçekleştirilmiştir. Anadolu'da sportif faaliyetler açısından belli başlı festivaller, şenlikler, yarışmalar düzenlenmiştir. Bu tür organizasyonlar beraberinde insanların sportif faaliyetlere katılma ve izleme isteğiyle birleşerek seyahat etme isteği doğurmuştur. Sportif faaliyetlere katılım açısından insanların diğer kentlere seyahat ettiğini epigrafik veriler ışığında bilmekteyiz. Ayrıca Anadolu'nun belirli kentlerinde sporcuların yetiştirilmesi ve sportif faaliyetlerin gerçekleştirilmesi için gymnasium, stadium gibi kamusal yapılar inşa edilmiştir. Aynı zamanda sportif faaliyetleri işaret eden diğer bulgular, nümizmatik veriler, dönemin seramikleri ve heykeltıraşlık eserleri üzerinde de rahatlıkla görülebilir. Bundan yola çıkarak sporun zamanla daha kurumsal bir hal aldığını söyleyebiliriz. Günlük yaşamın bir parçası olarak gerçekleştirilen sportif faaliyetler

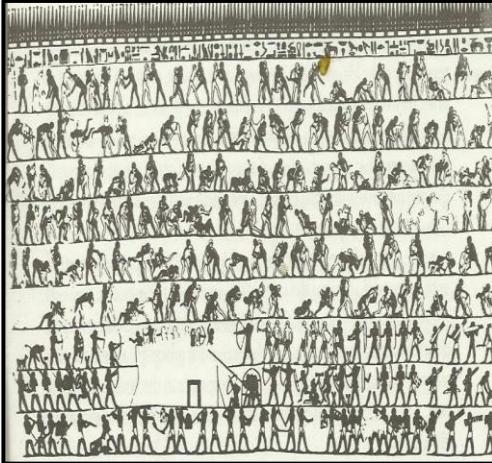
bireysellikten çıkarak profesyonel anlamda yapılmış ve bu alanda olimpiyatlar gibi tarihe damga vuran önemli organizasyonlar gerçekleştirilmiştir. Bu organizasyonlar spor turizminin canlanmasını ve bu faaliyetlerin daha geniş kitlelere yayılmasını sağlamıştır.

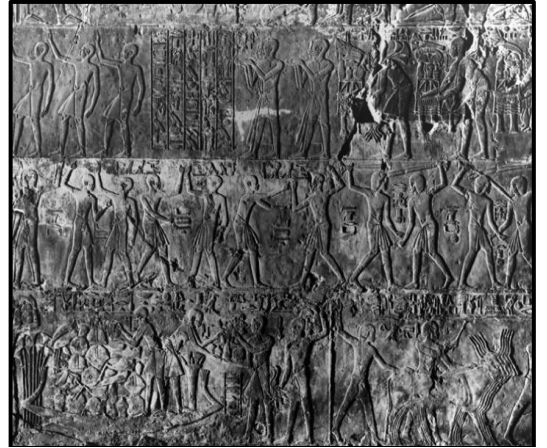
Resim 1: Beijing Yakınlarındaki Zhokoudian Köyündeki Mağaralarda Fiziksel Aktivitelere Yönelik En Eski İzler.
(<http://whc.unesco.org/en/list/449>)

Resim 3: Güreşçilerin ve Boksörlerin Betimlendiği Terrakotta Levha. Khafaji, Nintu Tapınağı, İÖ. 3000-2340 (http://web-facstaff.sas.upenn.edu/~dromano//classes/ancient_athletics/2007/02d.html)

Resim 2: Beni Hasan XV Nolu Mezarın Doğu Duvarında Resmedilen Güreş Sahnesi
(<http://monumentsinegypt.blogspot.com.tr/2013/02/wrestling-in-ancient-egypt.html>, Erişim: 23.05.2017)

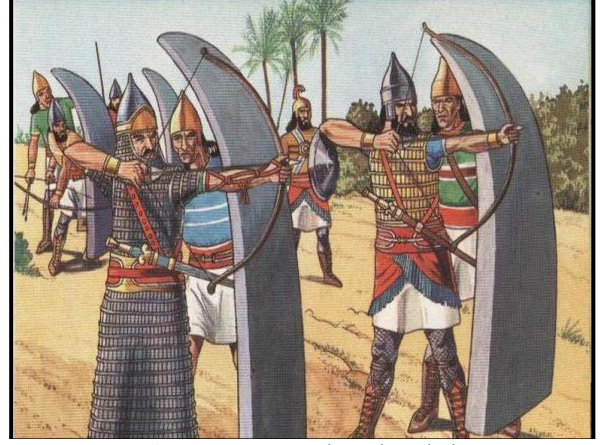

Resim 4: Mısırlı Boksörler ve Sopa Dövüşçüleri. Kheruef Mezarı, Thebes Mısır. İÖ. 1350 Civarı
(http://ejmas.com/jcs/2010jcs/jcsart_murra_y_1007.html)

Resim 5: Stel üzerinde en erken güreşçi betimlemesi. Badra, Irak. İÖ. 2900 civarı.
(<https://www.penn.museum/sites/expedition/trials-of-strength/>, Erişim: 23.05.2017)

Resim 7: Assur'da Okçuluk.
(<https://www.realmofhistory.com/2016/02/24/10-fascinating-things-you-should-know-about-the-assyrian-army/>)

Resim 6: İki Mezopotamyalı Boksörün Terrakotta Rölyefi. Ehnunna, İÖ. 2000 Civarı.
(http://ejmas.com/jcs/2010jcs/jcsart_murra_y_1007.html, Erişim: 23.05.2017)

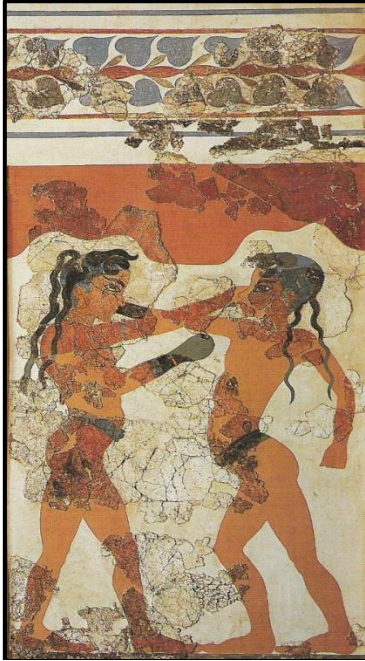

Resim 8: Assur'da Aslan Avı
(http://www.britishmuseum.org/visiting/galleries/middle_east/room_10_assyria_lion_hunts.aspx)

Resim 9: Assur askerlerinin yüzerken betimlemesi. Nimrud Saray Rölyefi, İÖ. 860 civarı.

(<https://www.realmofhistory.com/2016/02/24/10-fascinating-things-you-should-know-about-the-assyrian-army/>)

Resim 10: Knossos Sarayı Duvar Resimleri Üzerinde Boksör Betimlemesi.

([https://www.tripadvisor.com/LocationPhotoDirectLink-g189400-d198713-i197328823-](https://www.tripadvisor.com/LocationPhotoDirectLink-g189400-d198713-i197328823-National_Archaeological_Museum-Athens_Attica.html)

[National_Archaeological_Museum-Athens_Attica.html](https://www.tripadvisor.com/LocationPhotoDirectLink-g189400-d198713-i197328823-National_Archaeological_Museum-Athens_Attica.html))

a)

b)

c)

d)

e)

f)

g)

Resim 11: Aspendos'tan Ele Geçen ve Üzerlerinde Sportif Faaliyetlerin Betimlendiği Sikkeler

- a) Stater. Güreşçi ve Atıcı Betimlemesi. İÖ. 325-300.
b) Stater. Güreşçi ve Atıcı Betimlemesi. İÖ. 300-250.
c) Tetrahmi. Çıplak Halde Güreşen İki Atlet. İÖ. 370-333.
d) Stater. Güreşçi ve Atıcı Betimlemesi. İÖ. 400-350
e) Stater. Güreşçi Betimlemesi. İÖ. 420-370.
f) Stater. Güreşçi ve Atıcı Betimlemesi. İÖ. 400-350.
g) Stater. Güreşçi ve Atıcı Betimlemesi. İÖ. 400-350.

a)

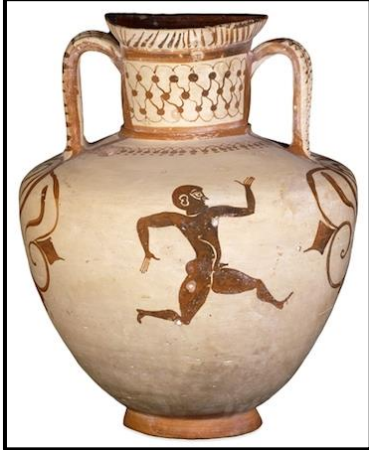
b)

Resim 12: Selge'den Ele Geçen ve Üzerlerinde Sportif Faaliyetlerin Betimlendiği Sikkeler

- a) Stater. Güreşçiler ve Herakles. İÖ. 300-190.
b) Güreşçiler. İS. 222-235.

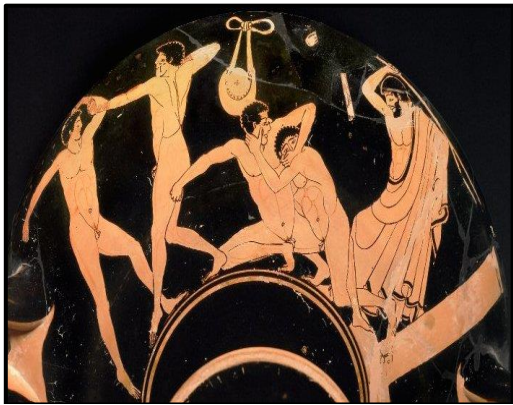

Resim 13: Smyrna'dan Ele Geçen ve Üzerinde Boks Eldiveni Betimlemesi Olan Sikke. İÖ. I. Yüzyıl

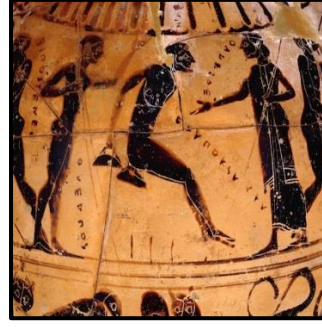
Resim 14: Miletos'ta yapılan, üzerinde koşan erkek betimlemesi olan amphora. İÖ. VI. Yüzyıl

(http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?assetId=408404001&objectId=399382&partId=1)

Resim 15: Üzerinde boks yapan sporcuların betimlendiği panathenik amphora. İÖ. 490-480.

(<https://www.khanacademy.org/humanities/ancient-art-civilizations/greek-art/beginners-guide-greece/a/olympic-games>)

Resim 16: Amphora üzerinde betimlenen atlayan atlet. İÖ. 540
(<https://www.khanacademy.org/humanities/ancient-art-civilizations/greek-art/beginners-guide-greece/a/olympic-games>)

Resim 17: Myron'un Diskobolus Heykeli. İÖ. V. Yüzyıl.

(http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=8760&partId=1)

Resim 18: Ephesos Artemis Tapınağı'ndan Ele Geçen Bir Mühür Taşı Üzerinde Tanrıça Nike'nin Bir Atleti Taçlandırırken Betimlemesi. İÖ IV. Yüzyıl

(http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=397703&partId=1&searchText=sealstone+nike&page=1)

KAYNAKLAR

- Abdurrahman Uzunaslın (2010). Gladyatörler: Arenanın Tutsak Savaşçıları, Myken Yayınları, Ankara.
- Adam Şenel, Ljubodrag Simonovic, Dunja Simonovic, Merdan Özudođru (2008). Olimpiyatların Kara Tarihi Oyun İçinde Oyun, Türkiye ve Ortadođu Vakfı, Özgür Üniversite, İstanbul.
- Ahmet Bingöl (2013). Antik Dönemde Gymnasiumun Önemi ve Pergamon Gymnasiumu, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 149 sayfa, Konya.
- Ali Tekin, Summani Ekici (2005). Antique Sports Places in Anatolia, Journal of Tourism, 10(3),175-186.
- A. V. Çelgin (1997). "Termessos Gymnasionları", *Arkeoloji Dergisi*, V, 111-144.
- A. von Gerkan-F. Krischen (1928). Thermen und Palaestren Milet 1/9.
- A. W. Sjoberg (1985). "Trials of Strength: Athletics in Mesopotamia", *Expedition Magazine*, Vol. 27/2, , 7-9.
- Becker – Bertau F. (1986). Die Inschriften von Klaudiu polis [IK 31],Bonn.
- Cevdet Bayburtluođlu 2005, The Place Near the High Rocks Arykanda an Archaeological Guide, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Charlotte Roueché (1993). Performers and Partisans at Aphrodisias in the Roman and Late Roman Periods [JRS Monographs no. 6].
- C. R. Goeldner, J. R. B.Ritchie, (2006). Tourism : Principles, Practices, Philosophies, John Wiley & Sons, Inc., New Jersey,
- Donald G. Kyle (2007). Sport and Spectacle in The Ancient World, Blackwell Publishing, USA.
- Eckart Köhne, Cornelia Ewigleben (2000). The Power of Spectacle in Ancient Rome Gladitors and Caesars, British Museum Press.
- F. İşcan, *Türklerde Spor*, MEB Basımevi, Ankara, 1988.
- Fik Meijer (2008). Gladyatörler Tarihin En Ölümcül Sportu, Çev. Dođa Günenç, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Gerald P. Schaus, Stephen R. Wenn (2007). Onward to the Olympics: Historical Perspectives on the Olympic Games, Wilfrid Laurier Univ. Press, Canada.
- G. Glotz, The Aegean Civilization, 1968.
- H. Gibson (1998). "Sport tourism: A critical analysis of research" , *Sport Management Review*, 1, , 45-76.
- H. Malay, H. Sılay (1990).Antik Devirde Gladyatörler, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- H. William Parke (1986), Festivals of the Athenians, Thames and Hudson, London.
- İbrahim Yıldırım, Timur Gültekin 2012, Anadolu Uygarlıklarında Spor, Spor Yayınevi, Ankara.
- Judity Swaddling (2004). Antik Olimpiyat Oyunları, Çev. Burçak Gürün, Homer Kitabevi, İstanbul.
- L. Casson (2008). Antik Çağ'da Seyahat, MB Yayınevi, İstanbul,
- M.I Finley, H.W. Pleket (2005) The Olympic Games The First Thousand Years, Dover Publications INC., Mineola, New York.
- Marcus Junkelmann (2005). Gladyatörler, Neden ve Nasıl, Cilt 9, Tudem Yayınları, İzmir.
- Mesut Kınacı (2012). Eski Yunan dünyasında müziğin kullanım alanları, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi,104 sayfa, Isparta.
- M. Kurt (2009). "Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası", Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları, 1-13.

- M. Z. Dinçer (1993). Turizm Ekonomisi ve Türkiye Ekonomisinde Turizm, Filiz Kitabevi, İstanbul,
- M. Sezgin (1995). Genel Turizm (Turistik Kavramlar-Ekonomi-Pazarlama-Turizm Mevzuat Ankara,
- M. Özdemir (1992). Turizmin Türkiye'nin Sosyo-Ekonomik Yapısına Etkileri, Ankara,
- Michael B. Poliakoff,(1987). Competition, Violence and Culture Combat Sports in the Ancient World, Yale University Press.
- N. B. Crowther (2007). Sport in Ancient Times, Greenwood Publishing Group,
- Nezih Başgelen (2009). Antik Çağ Kent Yaşamında Kamusal Spor Mekânları ve Anadolu Gymnasionları Genel Bir Bakış, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Nurşah Çokbankır (2010). Yazıtlar ışığında Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asya agonları ve sporcuları, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 569 sayfa, Antalya.
- Orhan Mesut Sezgin (1995). Genel Turizm, Tutibay Yayınları, Ankara.
- Panos Valavanis (2004). Games and Sanctuaries in Ancient Greece Olympia, Delphi, İsthmia, Nemea, Athens, Kapon Editions, Athens.
- Philip Matyszak (2011). Gladiator: The Roman Fighter's (Unofficial) Manual, Thames & Hudson, London.
- Robert Rollinger (1994). “Aspekte des Sports im Alten Sumer. Sportliche Betätigung und Herrschaftsideologie im Wechselspiel”, Nikephoros (4), 7-64.
- Secda Saltuk (1995). Antik Stadyumlar, İnkılap Yayınevi, İstanbul.
- Sema Polat Öğüt (2006). Principatus Dönemi Küçük Asya'sında Gösteriler, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri Ve Kültürleri (Yunan Dili ve Edebiyatı) Anabilim Dalı, Doktora Tezi,200 sayfa, Ankara.
- Ulrich Sinn (2004). Das antike Olympia: Götter, Spiel und Kunst, München.
- Ulrich Wegner (2004). Olympische Götterspiele: Wettkampf und Kult, Thorbecke.
- Wolfgang Dencker (1995), Sport in der Griechischen Antike Wom Minoischen Wettkampf bis zu den Olympischen Spielen, C.H. Beck, Berlin.
- W. Decker (1992). *Sports and Games of Ancient Egypt*, (Çeviri: A. Guttmann). Yale University Press, New Haven,
- Wolfgang Radt (1978). Pergamon Archaeological Guide, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul.
- Y. Öztürk- İ. Yazıcıoğlu (2002). “Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Alternatif Turizm Faaliyetleri Üzerine Teorik Bir Çalışma. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, 183-195.
- Zahra Newby (2006). Athletics in the Ancient World (Bcp Classical World) (BCP Classical World Series), Bloomsbury Academic, Duckworth Publishing.
- http://assosarchproject.com/kazilar_ve_antik_yapilar/gymnasion/gymnasion.html, Erişim: 20.05.2017.
- <https://eodev.com/gorev/251214>, Erişim: 20.05.2017.
- <http://monumentsinegypt.blogspot.com.tr/2013/02/wrestling-in-ancient-egypt.html>, Erişim: 26.05.2017.
- <https://www.realmofhistory.com/2016/02/24/10-fascinating-things-you-should-know-about-the-assyrian-army/>, Erişim: 26.05.2007